

Tämä on rinnakkaistallennettu versio alkuperäisestä julkaisusta.

Tämä on julkaisun kustantajan pdf.

Käytä viittauksessa alkuperäistä lähdettä:

Lilja-Viherlampi, L-M.; Rosenlöf, A-M. 2019. Moninäkökulmainen kulttuurihyvinvointi. Teoksessa I. Tanskanen. (toim.) Taide töissä – Näkökulmia taiteen opetukseen sekä taiteilijan rooliin yhteisöissä. Turun ammattikorkeakoulun raportteja 256. Turku: Turun ammattikorkeakoulu, 20 - 39.

URL: <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522167170.pdf>

Kaikki julkaisut Turun AMK:n rinnakkaistallennettujen julkaisujen kokoelmassa Theseuksessa ovat tekijänoikeussäännösten alaisia. Kokoelman tai sen osien käyttö on sallittu sähköisessä muodossa tai tulosteena vain henkilökohtaiseen, ei-kaupalliseen tutkimus- ja opetuskäyttöön. Muuhun käyttöön on hankittava tekijänoikeuden haltijan lupa.

This is a self-archived version of the original publication.

The self-archived version is a publisher's pdf of the original publication.

To cite this, use the original publication:

Lilja-Viherlampi, L-M.; Rosenlöf, A-M. 2019. Moninäkökulmainen kulttuurihyvinvointi. In I. Tanskanen (eds) Taide töissä – Näkökulmia taiteen opetukseen sekä taiteilijan rooliin yhteisöissä. Reports from Turku University of Applied Sciences 256. Turku: Turku University of Applied Sciences, 20 - 39.

URL: <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522167170.pdf>

All material supplied via TUAS self-archived publications collection in Theseus repository is protected by copyright laws. Use of all or part of any of the repository collections is permitted only for personal non-commercial, research or educational purposes in digital and print form. You must obtain permission for any other use.

Moninäkökulmainen kulttuurihyvinvointi

LIISA-MARIA LILJA-VIHERLAMPI & ANNA-MARI ROSENLOF

Artikkelissa luodaan katsaus kulttuurihyvinvointiin useista eri näkökulmista, joista yksi on koulutuksen ja kulttuurihyvinvointiosaamisen näkökulma. Kulttuurihyvinvointi on ilmiönä laaja toiminnan, kouluttamisen, kehittämisen ja tutkimuksen muodostama kokonaisuus. Taiteen ja kulttuurin sekä sosiaali- ja terveystieteiden arvojen ja näkökulmien kohtaaminen monialaisessa keskustelussa ja kehittämissä on avainasemassa yksilöiden ja yhteisöjen hyvää elämää tuettaessa.

Aluksi

Tässä artikkelissa luodaan katsaus kulttuurihyvinvoinnin kokonaisuuden hahmottamiseen sellaisena, kuin se jäsentyy Suomessa tällä hetkellä. Kulttuurihyvinvointi avautuu monitahoisena ilmiönä. Sen ytimessä on koettu hyvinvointi ja hyvä elämä kulttuurin ja taiteen parissa tai välityksellä sekä ihmisen kulttuuriset tarpeet ja oikeudet. Artikkelit tuo esiin kulttuurihyvinvoin-

nin ulottuvuuksia palveluista koulutukseen, tutkimukseen ja päätöksentekoon. Kulttuurihyvinvointiosaaminen kytkeytyy tavoitteisiin, joita kulttuurihyvinvoinnin rakentamiseen ja tukemiseen liitetään.

Kulttuurihyvinvoinnin ulottuvuuksia

Kulttuurihyvinvointia määriteltäessä on hyvä lähteä läheltä, arjen kulttuurista, joka kutoutuu siihen elämään ja elämäntilanteeseen, jossa ihminen on. Se on inhimillistä yhteydenpitoa ja vuorovaikutusta, toimintaa ja vastavuoroisuutta, merkityksellistä elämän sisältöä – on se sitten päivittäistä lehdenlukua, saunailtoja äijäporukassa tai karaokea kulmakuppilassa. Se on sitä omaa hyvää arkea, jonka kulttuuriset sisällöt ja merkitykset ovat muotoutuneet kiinteänä osana kunkin ihmisen elämäntahtia, arvomaailmaa, tottumuksia ja muistojen maisemia. (Ks. Liikanen 2010; Lehikoinen 2017; myös Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö 2015.)

Toinen näkökulma kulttuurihyvinvointiin on taiteen ja kulttuurin keinoin tapahtuva ilmaisu ja vuorovaikutus sekä taideharrastukset. Tällöin painopiste on ihmisen oman luovuuden ja taipumusten viljelemisessä. Jokaisella on oma taide- ja kulttuurisuhteensa ja omia mieluisia ilmaisun tapoja: yksi laulaa, toinen tanssii, joku maalaa tai valokuvaa, joku kirjoittaa. Millaisia monenlaisia tapoja onkaan tuoda esiin omia luovia voimavarojaan ja toteuttaa itseään vuorovaikutuksessa taiteellisen ilmaisun ja toisten ilmaisijoitten kanssa! Taiteen harrastaminen voi olla sekä omaehtoista, yksin tapahtuvaa että ryhmässä harrastamista.

Kolmas näkökulma on taiteen ja kulttuurin kokeminen vastaanottamalla sekä osallistumalla tilaisuuksiin ja tilanteisiin, jossa taidetta on tarjolla. Tämä voi tapahtua esimerkiksi museoissa, gallerioissa, konserttisaleissa tai kaupunkitilassa. Myös erilaiset digitaaliset tai virtuaaliset palvelut ovat koko ajan kasvava ja kehittyvä tapa lisätä osallistumisen mahdollisuuksia niille, jotka eivät erilaisista syistä joutuessaan pääse itse taiteen ja kulttuurin äärelle. Taide voidaan viedä sinne, missä ihmiset ovat: voi osallistua vaikkapa henkilökohtaiseen huilukonserttiin omasta vuoteesta käsin, jos vain tällaista (yhteisömuusikon) palvelua on tarjolla.

Keskeisiä taiteen kokemisen paikkoja ovat julkiset tilat sekä sairaalat, joissa taide- ja taideteokset sijoittuvat osaksi viihtyisiä ja terveyttä edistäviä ympäristöjä. Useissa suomalaisissa sairaaloissa on käynnissä mittavia taideohjelmia, jotka ovat laajenemassa visuaalisen taiteen, muotoilun ja arkkitehtuurin hyödyntämisestä esittäviin taiteisiin sairaalan seinien sisälle tuotuina. Taide- ja luontoelementit voidaan nähdä sairaaloissa toipumista ja kuntotumista edistävinä sekä hoitotoimenpiteitä hel-

pottavina, ahdistusta ja pelkoa lievittävinä toimintoina. (Ks. Heikkilä 2018; Taiteen edistämiskeskus 2018b.) Hyvänä esimerkkinä tästä on sairaalaklovnien sekä sairaala- ja hoivamuusikoiden toiminta. Pitkäaikaisessa hoidossa ja hoivassa sekä erilaisissa ikääntyneiden asumispalveluissa taas on tärkeää mahdollistaa asukkaille kodinomainen, esteettinen ympäristö.

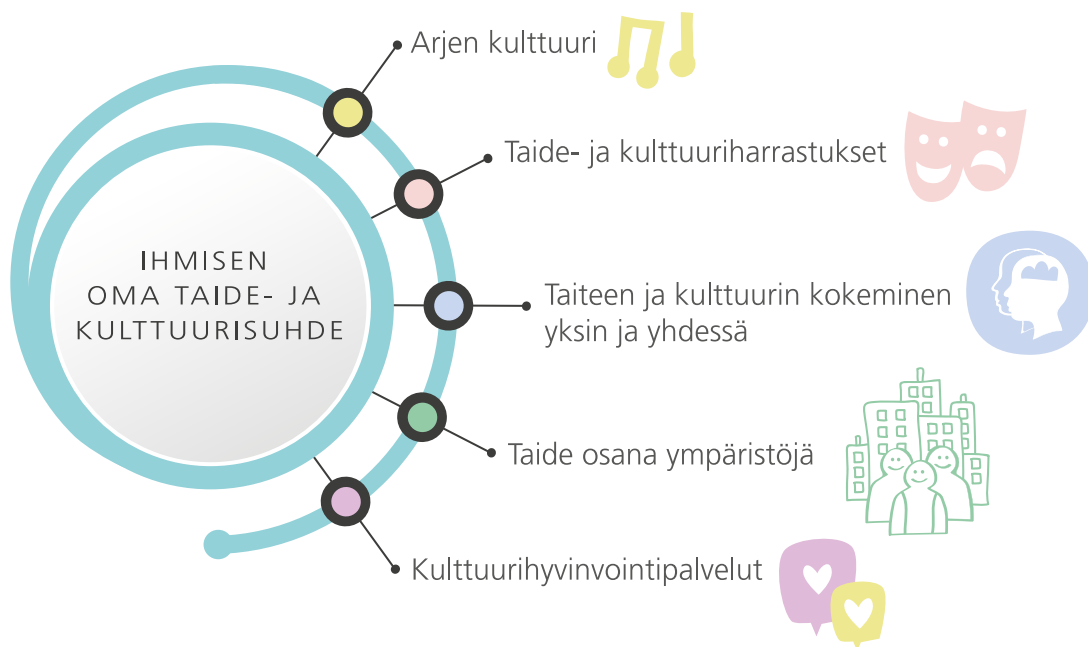
Neljäs näkökulma kulttuurihyvinvointiin on kulttuurihyvinvointia tukeva toiminta ja kulttuurihyvinvointipalvelut. Tällä tarkoitetaan toimintaa, tekoja ja palvelua, jotka tarjoavat kulttuurin ja taiteen merkityksiä sekä mahdollisuuksia yksilöiden ja yhteisöjen hyvinvoinnin sekä hyvän elämän elementeiksi. Keskeistä on osallistujan toimijuuden tukeminen ja osallisuuden mahdollistaminen. Toiminnan piiriin kuuluvat konsertit, esitykset, taideteokset ja myös esimerkiksi taideterapiat, joissa taide on kommunikation kanava sekä hoidon ja kuntoutuksen väline. Palveluita ovat myös erilaiset kulttuurihyvinvointiin liittyvän koulutuksen palvelut, esimerkiksi hoivalaulukurssit hoitajille.

Kuviossa 1 (s. 22) kuvatut kulttuurihyvinvoinnin ulottuvuudet muodostavat toisiaan täydentäen kokonaisuuden, jonka perustana on ihmisen oma taide- ja kulttuurisuhte.

Käsitteenmäärittelyä

Kulttuurihyvinvoinnin määrittelyn ytimessä on eletty ja koettu kulttuurihyvinvointi, ihmisen oma kokemus siitä, että kulttuuri ja taide lisäävät hänen hyvinvointiaan tai ovat yhteydessä siihen. Sitä ei voi ”tuoda” tai ”antaa” ulkopuolelta, vaan se perustuu kunkin omaan kulttuurisuuteen, omaan taidesuhteeseen ja omaan kulttuuriosallisuuteen: millaisia merki-

KULTTUURIHYVINVOINNIN ULOTTUVUUKSIA

Kuvio 1. Kulttuurihyvinvoinnin ulottuvuuksia.

tyksiä ihminen kokemuksilleen antaa sekä millaisia elämyksiä ja oivalluksia hänelle syntyy. Eletty ja koettu kulttuurihyvinvointi kytkeytyy henkilökohtaisiin kulttuurisiin tarpeisiin. Tällöin korostetaan kulttuurisia oikeuksia, jotka jokaisella on elämäntilanteestaan, iästään tai voinnistaan riippumatta. (Ks. Lehikoinen 2017.)

Toisaalta kulttuurihyvinvointina voidaan tarkastella ilmiötä, jossa kulttuuri ja taide kantavat erilaisia hyvinvointiin liittyviä merkityksiä ja vaikutuksia sekä yksilölle että yhteisölle. Näitä voidaan havaita, tutkia ja tarkastella (ks. esim. Jansson 2015; Laitinen 2017; Honkala & Laitinen 2017) ja toisaalta pyrkiä tietoisesti mahdollistamaan tukemalla kulttuurin ja taiteen saavutettavuutta. Näitä hyvinvointiin ja hyvään elämään liittyviä merkityksiä ja vaikutuksia voidaan pitää myös terapeutti-

sina (ks. Lilja-Viherlampi 2007) tai niitä voidaan hyödyntää tavoitteellisesti hoidon ja terapian välineinä (ks. esim. Lilja-Viherlampi 2013).

Kolmanneksi kulttuurihyvinvointi voi viitata kulttuurihyvinvointialaan. Tällöin tarkoitetaan sitä toiminnan, kehittämisen, koulutuksen ja tutkimuksen kenttää, jossa rakennetaan ja sovelletaan eri taiteenalojen sekä terveys- ja hyvinvointialojen yhteistyöstä syntyviä sisältöjä ja menetelmiä sekä näihin kytkeytyvää tietoa. Esimerkiksi Taikusydän-hankkeessa kytketään, kootaan ja koordinoidaan kulttuurihyvinvoinnin kentän kokonaisuutta Suomessa (ks. Taikusydän 2018b). Kulttuurihyvinvoinnin voidaan todeta olevan hyvinvointia kulttuurissa, kulttuurista ja kulttuurilla – yksittäisille ihmisille, ryhmille ja yhteisöille.

Monialainen tutkimusperusta

Kulttuurihyvinvoinnin tutkimusperusta on monitahoinen. Nöyryys monitieteisyyden ja moninäkökulmaisuuuden äärellä avaa mahdollisuuksia moniammatilliselle vuoropuhelulle ja yhteistyölle.

Yhtäältä ja ehkä keskeisimmin tämä tutkimusperusta rakentuu kulttuuriin ja taiteeseen liitettyjen ja havaittavissa olevien vaikutusten tarkastelusta. Tutkimusperustaan kytkeytyy kuitenkin myös kaikki kulttuurin ja taiteen parissa tapahtuva tutkimustyö, unohtamatta esimerkiksi kulttuuriantropologiaa tai kulttuuripolitiikan tutkimusta – miten kulttuuri ja taide ilmenevät yhteisöissä ja historiassa tai miten kulttuurin sekä taiteen ehdot ja edellytykset yhteiskunnassa määräytyvät. Keskeinen tutkimusnäkökulma kulttuurihyvinvointiin on tietenkin myös kulttuurin ja taiteen tekijyys – tarkastellaanpa sitä siten esimerkiksi kulttuurihistorian tai kulttuuripsykologian viitekehyksistä (ks. esim. Sacco 2011).

Vaikka kulttuurihyvinvointiin hyvän elämän laatuna löytyy kytkentöjä kaikesta kulttuurintutkimuksesta, yleensä kulttuurihyvinvointia tarkastellaan erityisesti kulttuurin ja taiteen hyvinvointivaikutusten tutkimuksen kannalta. Haasteena on, kuten Laitinen (2017, 9) toteaa, että yhteistä näkemystä taiteesta, saati sen hyvinvointia edistävästä vaikutuksista, on mahdollon löytää. Ja myös: ”Mikä muodostaa parhaan evidenssin taiteen ja hyvinvoinnin tutkimuksessa?” (emt., 42).

Kyseessä on moninainen ilmiö, jonka tutkimus levittäytyy usealle tieteenalalle. Laitinen (2017) muistuttaa, että tutkimusten taustalla vaikuttavat erilaiset tiedonintressit ja tutkimusta tehdään aina johonkin

tarpeeseen, kunkin tieteenalan omien periaatteiden mukaisesti tai tietyn tavoitteen edistämiseksi. Tutkimus on myös erilaista silloin, kun sillä pyritään todentamaan vaikutuksia kuin silloin, kun näitä vaikutuksia pyritään ymmärtämään. Tutkimustarpeita taas ohjaavat niin tieteenalan ja tutkijoitten oma kiinnostus kuin tutkimuksen ja/tai toiminnan rahoittajien kiinnostuksen kohteet, kuten Laitinen (emt.) huomauttaa. (Ks. myös Jansson 2014 sekä Honkala & Laitinen 2017.)

Tutkija Minna Huotilainen (2011, 47) toteaa viisaasti musiikin aivotutkimukseen liittyen:

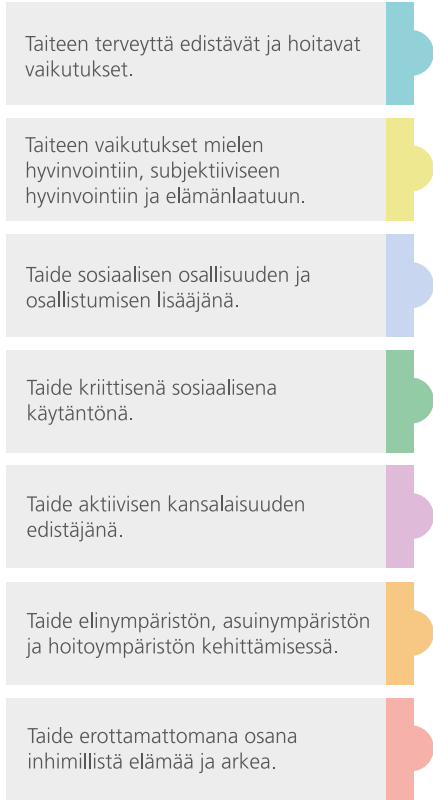
Uutta tietoa musiikin vaikutuksesta aivot toimintaan saadaan koko ajan ja käsityksemme musiikin merkityksestä täydentyy jatkuvasti. Uskon kuitenkin, että musiikin varsinainen syvälinen merkitys ihmiselle jää ikuisesti aivotutkimusmenetelmien tavoittamattomiin.

Tutkimuksen haasteena on, miten ja milaista evidenssiä saadaan taiteesta inhimillisen elämän merkityksellistäjänä, jotta tähän evidenssiin voitaisiin nojata esimerkiksi päätöksenteossa.

Lehikoinen ja Vanhanen toteavatkin (2017, 7), että

niukkuuden aikoina virkamiehet ja päättäjät voivat ajatella, että taiteiden olemassaoloa pitää perustella instrumentaalisilla arvolupauksilla, kuten esimerkiksi taiteen hyvinvointivaikutuksilla. Sellaisia vaikutuksia ei kuitenkaan olisi olemassa ilman taiteen kohtaamisessa syntyvää syvää taidekokemusta.

TUTKIMUSTEEMOJA

Taiteen terveyttä edistävät ja hoitavat vaikutukset.
Taiteen vaikutukset mielen hyvinvointiin, subjektiiviseen hyvinvointiin ja elämänlaatuun.
Taide sosiaalisen osallisuuden ja osallistumisen lisääjänä.
Taide kriittisenä sosiaalisena käytäntönä.
Taide aktiivisen kansalaisuuden edistäjänä.
Taide elinympäristön, asuinympäristön ja hoitoympäristön kehittämisessä.
Taide erottamattomana osana inhimillistä elämää ja arkea.

ESIMERKKI TUTKIMUSKYSYMYKSESTÄ

Miten taidetoiminta voi tukea aivoterveyttä?

Miten tanssi voi parantaa koettua elämänlaatua?

Miten matalan kynnyksen sirkusharrastus voi lisätä sosiaalista hyvinvointia?

Miten yhteisötaide antaa äänen niille, joiden ääni ei muuten kuulu?

Miten teatteritoiminta lisää yhteiskunnallista osallistumista?

Miten julkiset taideteokset voivat lisätä kaupunkitilan yhteisöllisyyttä ja turvallisuutta?

Miten taiteen ja luovuuden merkitykset ilmenevät ihmisen elämäntarinassa?

Kuvio 2. Taiteen ja hyvinvoinnin yhteyksiin liittyvän tutkimuksen teemoja (mukailtuna Laitinen 2017).

Kulttuurihyvinvointialan keskeisenä tehtävänä on menetelmien kehittäminen siihen, että voitaisiin tehokkaasti ja vaikuttavasti tarkastella ja tuoda julki näitä syviä kokemuksia ja kokemismahdollisuuksia. Liisa Laitisen kokoamassa tutkimuskatsauksessa ”Vaikuttavaa? Taiteen hyvinvointivaikutusten tarkastelua” näiden vaikutusten kenttä jäsennetään seitsemään kokonaisuuteen, jotka on esitelty kuviossa 2.

Kuvio 2 havainnollistaa tutkimuksellisia lähestymistapoja taiteen hyvinvointimerkityksiin ja -vaikutuksiin. Kuvioon on lii-

tetty esimerkkejä mahdollisista tutkimuskysymyksistä, kun tulokulmana ovat erilaiset tutkimusintressit. Vaikutusten tutkimuksessa voidaan painottaa terveyttä tai sairauden puuttumista, materiaalien, sosiaalisten tai kulttuuristen resurssien saatavuutta, yksilön vapautta ja kyvykkyyttä tehdä valintoja sekä toimia aktiivisesti omassa elämässään, yhteisössä ja yhteiskunnassa, tai subjektiivista hyvän olon sekä onnellisuuden kokemusta.

On tärkeä tunnistaa, että taiteen hyvinvointivaikutukset eivät todennu automaatt-

tisesti tai pelkän oletuksen nojalla, vaikka ne toisaalta ovat mahdollisuuksina läsnä kaikenlaisessa taidetoiminnassa. Tutkimuksissa on havaittu, että taiteellisen toiminnan vaikutuksia määrittävät lukuisat yksilölliset, sosiaaliset, kulttuuriset ja materiaaliset tekijät. Esimerkiksi valmius ottaa vastaan taidetta, aiemmat kokemukset sekä taidetoimintaan osallistumisen syyt vaikuttavat siihen, miten taide vaikuttaa (Laitinen 2017, 42). Miten taide vaikuttaa – missä se vaikuttaa – miksi? Voidaankin puhua ihmisen elämänmittaisesta taidesuhteesta, taiteesta osana elämänkaarta: se on resonanssipinta, jossa hyvinvointiin liittyvät merkitykset ja mahdollisuudet syntyvät.

Koulutus

Kulttuurihyvinvointialan keskeinen elementti on koulutus, joka jakaa, soveltaa ja kehittää alan tietoperustaa. Koulutus kulttuurihyvinvointiin voidaan myös nähdä elämänikäisenä jatkumona, joka kytkeytyy inhimillisen kokemusmaailman perusolemuksen.

Taiteen ja kulttuurin kokeminen ja vastaanottaminen kuuluvat ihmisyyteen yksilönkehityksen varhaisvaiheista alkaen. Esimerkiksi ensimmäiset musiikkikokemukset ovat sikiön kokemuksia äänistä, rytmistä, hahmoista ja ”ulkopuolelta” kuuluvasta puheenkin musiikista (Marjanen 2009; Piha 2017) – ja vastaavasti arvellaan, että ääni on viimeinen kokemusmaailman osa, jonka kuolemaan siirtyvä tajunta vastaanottaa (Sutinen 2004). Elämänikäinen taidesuhde kytkeytyy inhimillisen kokemusmaailman peruselementteihin (ks. Stern 1992), ja toisaalta se kasvaa ja kehkeytyy enkulturaatioissa, ympäröivän kulttuurin keskellä (ks. Paananen 2003). Voidaan myös todeta, että leikin ja luovuuden

”koti” on varhaislapsuuden objektisuhteissa, symbolisaation ja symbolimaailman kehittämisessä (ks. Lehtonen 1996; Sinkkonen 1997).

Jokaisella ihmisellä on tietynlainen viritys ja vastaanotin taiteelle osana luovuutta ja (varhaisen) kokemusmaailman moniulotteisuutta. Voidaankin siis sanoa, että kulttuurihyvinvointiin liittyvän koulutuksen ytimessä on jokaisen ihmisen henkilökohtainen taidesuhde, joka toimii koulutuksen alustana ja peilauspintana.

Mitä sitten on koulutus kulttuurihyvinvointiin tai kulttuurihyvinvointialan koulutus? Yhtäältä voidaan nähdä sen olevan itse kunkin henkilökohtaisen taidesuhteen rakentamiseen liittyvää koulutusta, joka voi alkaa vaikkapa odotusaikaisessa mamamuskarissa ja jatkua oman (musiikillisen) elämänkaaren mukaisesti mahdollisine (musiikki)harrastuksineen tai alan ammatillisine koulutuksineen. Tällöin kyse on siitä omakohtaisesta pääomasta, jonka taide ja kulttuuri tarjoavat osana hyvää elämää henkilökohtaisesti koettuna. Taiteen perusopetus, peruskoulun taideaineiden opetus ja erilaiset taideharrastukset tarjoavat mahdollisuuden henkilökohtaisen taidesuhteen ja taiteellisten kompetenssien tavoitteelliseen rakentamiseen.

Toisesta näkökulmasta koulutusta voidaan tarkastella niiden valmiuksien näkökulmasta, joita koulutettavat oppivat tarjotakseen ja välittääkseen (toisille ihmisille) kulttuuri- ja taidesuhteeseen liittyviä yhteyksiä, kokemuksia ja elämyksiä – esimerkiksi musiikkikasvattajina, teatteri-ilmaisun ohjaajina tai toiminnallisiin menetelmiin erikoistuneina sosionomeina. Näillä puolestaan on kokijoilleen erilaisia kulttuurihyvinvointiin suoraan tai välillisesti liittyviä merkityksiä. (Ks. esim. Lilja-Viherlampi 2007.)

Kolmantena näkökulmana on se kenttä, johon koulutettavat työelämässä asettuvat – millaisiin tehtäviin ja toimenkuviin koulutus tähtää. Mikä on koulutettavien (tuleva) perustehtävä, ja missä roolissa kulttuurihyvinvointiin kytkeytyvä koulutus on suhteessa tähän perustehtävään? Tällöin fokus on joko taide- ja kulttuurialojen tai sosiaali- ja terveystalojen tehtävissä – tai näiden (uusilla) rajapinnoilla.¹

Taidealojen koulutusjatkumon näkökulmasta voidaan tarkastella koulutusasteita keskiasteelta tohtoritutkintoihin. Perustasolla koulutetaan tällöin taidealan ammatillaisia oman alansa tekijöiksi ja asiantuntijoiksi (keskiaste tai alempi korkeakoulututkinto, esimerkiksi tanssija, muusikko – tanssinopettaja, musiikkipedagogi). Seuraavalla koulutustasolla koulutetaan maisteritason erityisasiantuntijoita, koordinoijia tai johtajia (ylempi korkeakoulututkinto, esimerkiksi musiikin maisteri, soveltavan taiteen erityisasiantuntija), ja ylimmällä koulutustasolla valmistuu alansa tutkijoita ja kehittäjiä (jatko-opinnot, esimerkiksi taiteen tohtori). Voidaan myös tarjota ammatillista lisä- tai täydennyskoulutusta erikoistumiskoulutuksissa (esimerkiksi yhteisömuusikon erikoistumiskoulutus) tai lyhyemmissä täydennyskoulutuksissa (ks. Ala-Karvia 2017). Miten ja missä laajuudessa näissä koulutuksissa näkyy kulttuurihyvinvoinnin teema? Sisällöllinen jatkumo liikkuu kulttuurihyvinvointiin orientoitumisesta alan syvälliseen substanssi-, soveltamis- ja kehittäjäosaamiseen.

Koulutustarkastelun kohteeksi voidaan myös ottaa kulttuuriin ja taiteeseen liittyvät sisällöt ja koulutukset vastaavasti sosiaali- ja terveystalojen koulutuksessa (toi-

nen aste ja alempi korkeakoulututkinto), ylempään korkeakoulututkinnon tasolla sekä jatko- ja täydennyskoulutusten tasolla. Tällöin liikutaan usein myös sote- ja taidealojen rajapinnoille sijoittuvissa koulutuksissa, joissa fokusoidutaan esimerkiksi moniammatilliseen yhteistyöhön liittyviin kompetensseihin.

Sosiaali- ja terveystalojen perustason ammattilaisten koulutuksessa on alettu kiinnostua kulttuurin ja taiteen sisällöistä esimerkiksi lähihoitajien koulutuksessa. Sosionomikoulutuksessa taas esimerkiksi Turun ammattikorkeakoulussa on mahdollisuus profiloitua toiminnallisiin (taidelähtöisiin) menetelmiin. Myös moniammatillisuusosaamiseen fokusoituvaa koulutusta taide- ja sosiaalialojen yhteisille opiskelijaryhmille on kehitetty (ks. Kivelä ym. 2018). Moniammatillinen taidelähtöinen ote on mahdollinen myös terveystalojen ja taidealan yhteisessä ylempään korkeakoulututkintoon johtavassa kulttuuri- ja taidetoiminta hyvinvoinnin edistäjänä -koulutuksessa, jota järjestää Hämeenlinnan ammattikorkeakoulu².

Koulutuksen kautta vaikutetaan tulevaisuuden työelämään, jossa eri alojen ammatilliset työskentelevät moniammatillisesti yhdessä toisiltaan oppien hyvän ja merkityksellisen elämän mahdollistamiseksi niille, joiden parissa he työskentelevät. Oman kulttuuri- ja taidesuhteen tunnistaminen sekä oman taide- ja kulttuuriharrastuneisuuden hyödyntäminen avaa uudenlaisia mahdollisuuksia työn sisältöjen kehittymiselle ja kokonaisille uusien työnkuvien tai ammattien hahmottumiselle myös muilla kuin taideoilla (ks. esim. Itä-Suomen Hyvinvointivoimala 2018b).

1 Esimerkiksi Opetushallituksen aikuissosiaalityön osaamistarvekartoituksessa rohkaistaan uudenlaiseen ajatteluun sosiaali-, kulttuuri- ja liikunta-alojen rajapinnoilla. (Opetushallitus 2017).

2 Turun ammattikorkeakoulussa alkaa kulttuurihyvinvoinnin yamk-koulutus tammikuussa 2020.

Taiteen ammatillaiset kulttuurihyvinvointitoiminnan tuottajina

Kulttuurihyvinvointitoiminnassa olennaista on tavoitteiden ja arvojen määrittely. On tärkeää tiedostaa, kuka tai ketkä määrittelevät toiminnan tavoitteen sekä arvopohjan. Mistä lähtökohdista taidetta ja taiteellista toimintaa tehdään? Taiteen ammatillaisen lähtökohta ja toiminnan tavoite on usein hänen oma taiteilijuutensa, tekijyytensä ja taiteen integriteetti, omaehtoisuus. Olennaista on tunnistaa ja ilmaista myös toimintaan osallistuvien henkilöiden tavoitteita, mahdollisesti myös osallistujien omaisten tavoitteita, sekä erityisesti toiminnan tai palvelun tilaajan tavoitteita. On huomattava, että toiminnalla voi samaan aikaan olla sekä hyvinvointitavoitteita että taiteellisia tavoitteita – jotka eivät sulje toisiaan pois. Jorvin, Suursuon ja Espoon sairaaloissa työskentelevät ammattimuusikot, sairaalamuusikot, kertovat oman taiteilijuutensa syventyneen ja rikastuneen sairaalamusiikkityön myötä: ”Mä olen oman musiikkikäsitelmäni äärellä,” kertoo mm. Anna Brummer. (Ks. [Sairaalamusiikki – elävän musiikin merkityksestä sairaalaympäristössä 2017.](#))

Mikä sitten motivoi taiteilijaa, joka työskentelee taiteen keinoin erilaisissa yhteisöissä? Tutkijat Heli Ansio, Pia Houni ja Mikko Piispa (2018, 11–13) tunnistavat 39 taiteilijan haastatteluun perustuvassa artikkelissaan ”Ei ole keksitty sitä ammattinimikettä, mikä olisin’ – Sosiaalisesti sitoutuneen taiteen tekijät ja hybridinen työ” muun muassa seuraavia tekijöitä, jotka motivoivat taiteilijaa työssään:

- työskenteleminen ihmisten parissa
- kohtaaminen ja vuorovaikutus
- taiteen terapeutit merkitykset

- auttaminen (vastavuoroisesti)
- elämysten ja hyvän mielen tuottaminen
- opettaminen, valmentaminen ja ohjaaminen
- taiteeseen liittyvän tietotaidon ja kokemuksen eteenpäin välittäminen
- yksilön kuulluksi tulemisen mahdollistaminen, onnistumisen elämysten tarjoaminen ja osallistujien oman potentiaalinsa tukeminen
- taiteen ja taideharrastusten saavutettavuuden ja tasa-arvoisuuden edistäminen
- uusien yleisöjen tavoittaminen taiteelle
- tasokkaan ammattitaiteen vieminen hoivalaitoksiin
- estetiikkaan liittyvät taiteen sisäiset kysymykset
- oman taiteenlaadun parantaminen
- yhteisöllisyys ja yhteiskunnallisuus, yhteiskunnallinen vastuu
- yhteisöihin ja sosiaalisiin tilanteisiin vaikuttaminen
- taide konventionaalisen ajattelun tai toiminnan hämmentäjänä ja sosiaalisten tilanteiden tasa-arvoistajana
- ongelmanratkaisu
- kehittäminen, kuten työyhteisöjen kehittäminen ja taidelähtöisten työtapojen kehittäminen sote-alalle
- työllistyminen ja toimeentulo.

Näyttääkin siltä, että taiteen ammatillisten kulttuurihyvinvointiosaamisessa keskeiseen rooliin nousevat oman taidesuhteen lisäksi pedagogiset taidot, vuorovaikutus- ja kohtaamisosaaminen sekä kiinnostus toimia erilaisissa yhteisöissä erilaisten ihmisten kanssa. Taidetoiminta edellyttää taiteilijalta sekä syvällistä tai-

teen ammattilaisuutta ja taiteenlajin hallintaa että oman taiteellisen osaamisen soveltamista usein nopeastikin muuttuvissa tilanteissa – tietynlaista improvisaatiokykyä.

Uudenlaisen taiteilijan roolista puhuttaessa on käytetty toisinaan käsitettä hybriditaiteilijuus. Houni, Ansio ja Piispa käsittävät hybriditaiteilijan artikkelissaan taiteilijaksi, joka ei tee vain montaa työtä tai harjoita useampia eri ammatteja, vaan työtoiminnassaan luo uusia töiden ja ammattien yhdistelmiä (Ansio, Houni & Piispa 2018, 7). Laajemmalla tasolla kysymys on taiteilijan identiteetistä – yrityksestä löytää soveltuva määritelmä työn muutoksen tuottamalle identiteettien uudelleenjäsenykselle (emt., 7-8).

Yhteisötaidetta tutkinut Sari Karttunen korostaa, että yhteisötaiteellisessa toiminnassa keskeistä ovat usein prosessit ja taideteot sekä dialoginen suhde yhteisöön, jonka kanssa taidetta tehdään. Tässä merkityksessään taide kulttuurihyvinvointitoiminnan kontekstissa lähestyy yhteisötaiteen määritelmää, jossa taiteilijat tekevät taidetta muista kuin ammattitaiteilijoista koostuvien ryhmien kanssa erilaisissa toimintaympäristöissä. Osa hoitoalan ja sosiaalityön toimintaympäristöissä työtään tekevästä taiteilijoista sijoitakin itsensä osaksi yhteisötaiteen kenttää. (Karttunen 2017.)

Karttunen (2017) tuo esiin merkittävän havainnon, että erilaisissa yhteisöissä työskentely ruokkii omaa taiteellista työtä – eivätkä kaikki taiteilijat pidä omaa taiteellista työtä ja yhteisöllistä työskentelyä erillisinä asioina. Taiteilijat käyttävät itsestään eri ammattinimikkeitä joustavasti kontekstista riippuen. Yhdistäviä tekijöitä ovat halu toimia ihmisten kanssa, viedä taidetta ulos korkeakulttuurisista laitoksista sekä irtautua tavanomaisesta taiteili-

jan roolista. Työssä voivat olla läsnä myös poliittiset motiivit, kuten erilaisten marginaalissa olevien yhteisöjen äänen kuuluville saattaminen. Palo tehdä yhteisöllistä taidetta voi myös olla niin suuri ja kutsuomuksenomainen, että sitä tehdään omaehtoisesti ja välillä jopa ilman korvausta. (Karttunen 2017.)

Kulttuurihyvinvointipalvelut

Kulttuurihyvinvointipalvelujen kautta taide asettuu entistä laajemmin osaksi yhteiskuntaa ja dialogiseen suhteeseen sen kanssa. Taide tapahtuu erilaisissa (uusissa) (toiminta)ympäristöissä, usein perinteisten taideinstituutioiden ulkopuolella. Viime vuosina taide- ja kulttuurilähtöisten hyvinvointipalveluiden tuottaminen ja kehittäminen onkin lisääntynyt huomattavasti, vaikka suuri osa toiminnasta on edelleen projektiluontoista (Rosenlöf 2014, 7–14).

Kulttuurihyvinvointipalveluilla tarkoitamme vakiintunutta ja testattua palvelua, jota taiteen, kulttuurin, sosiaali-, terveys- ja kasvatustyön ammattilaiset kehittävät, toteuttavat ja mahdollistavat moniammatillisessa yhteistyössä. Kulttuurihyvinvointipalvelut ovat asiakas- ja tarvelähtöisiä, matalan kynnyksen räätälöitäviä palveluita, joilla on terveyttä ja hyvinvointia edistäviä tavoitteita. Palveluiden tavoitteena voi olla esimerkiksi lisätä toimintakykyä, elämänhallinnan tunnetta ja koettua terveyttä, ehkäistä yksinäisyyttä ja sosiaalista eriytymistä, lisätä osallisuutta ja oikeutta itseilmaisuuksiin, parantaa työhyvinvointia tai tukea mielenterveyttä.

Palveluohjauksessa kulttuurihyvinvointipalvelut huomioidaan osana terveyden ja hyvinvoinnin edistämisen palveluita kaikissa ikäryhmissä. Palveluja toteutetaan

Kuvio 3. Kulttuurihyvinvointipalvelujen eri muotoja.

esimerkiksi erilaisissa sosiaali- ja terveydenhuollon hoito- ja palveluyksiköissä, jolloin ne tavoittavat erityisesti yleisen kulttuuritarjonnan ulkopuolelle jääviä kohderyhmiä. (Taikusydän 2018a.) Tärkeää on osallistujien toimijuuden tukeminen ja osallisuuden mahdollistaminen.

Kulttuurihyvinvointipalveluihin sisältyy laajasti ymmärrettynä monen tyyppistä osallistavaa ja yhteisöllistä taidetoimintaa, taidetyöpajoja tai taiteen menetelmiä hyödyntävää kuntoutusta ja taideterapiaa. Palveluita ovat myös erilaiset kulttuurihyvinvointiin liittyvät koulutukset. Kuviossa kolme on joitakin esimerkkejä näistä pal-

veluista. On huomattava, että hoito- ja kuntoutumistavoitteista taideterapiaa voivat antaa vain koulutetut taidetераapeutit, joilla voi olla joko terveydenhoito- ja sosiaalialan tai taidealan pohjakoulutus, minkä lisäksi edellytetään kyseisen alan terapiakoulutusta. Pohjakoulutus ja suoritettu terapiakoulutus vaikuttavat pätevyyteen toimia terveydenhuollossa. (Taikusydän 2018a.)

Kulttuurihyvinvointipalveluiden näyttämöitä ovat esimerkiksi hoivakodit, sairaalat, kuntoutuslaitokset, koulut, kohtauspaikat, vastaanottokeskukset, ensi- ja turvakodit, vankilat tai työyhteisöt. Nämä

taiteelle vielä suhteellisen uudet toimintaympäristöt sisältävät taiteen tekemiseen olennaisesti vaikuttavia tekijöitä, joiden puitteissa taidetoimintaa suunnitellaan ja toteutetaan. Esimerkiksi sosiaali- ja terveystalouden toimintaympäristöjä säätelevät lukuisat lainsäädännölliset, taloudelliset ja sosiaaliset tekijät sekä käytännöt, joiden ymmärtäminen on keskeistä osallistujalähtöisen taidetoiminnan onnistumisen kannalta. Yhtä tärkeää on huomioida toimintaympäristöissä piilevät mahdollisuudet toimintakulttuurin muutokseen. Taiteen kautta on mahdollista tarjota uusia näkökulmia sekä tapoja nähdä ja tehdä asiat toisin.

Kulttuurihyvinvointiin profiloituvat palvelut toteutuvat Suomessa usein perinteisten taideinstituutioiden, kuten museoiden, gallerioiden, orkestereiden ja teatterien ulkopuolella. Esimerkiksi Britanniassa taidelaitokset ovat kuitenkin selkeästi tunnistaneet paikkansa hyvinvointia lisäävän toiminnan alustoina. Britanniassa vuonna 2016 tehdyssä kyselyssä selvisi, että karkeasti arvioiden yhdellä neljäsosalla museoista ja gallerioista on hyvinvointia ja terveystä tukeva toimintaohjelma. Suurin osa näistä ohjelmista on suunnattu ikääntyneille, erityisesti dementiaa kärsiville henkilöille. (Creative Health 2017, 76.) Suomessa vastaava toiminta on toistaiseksi vielä vähäisempää, mutta esimerkiksi Tampereen kaupungin Kulttuurikasvatussyksikkö TAITEssa työskentelee ikäihmisten museolehtori, jonka tehtävänä on kehittää ja tuoda museopalveluja ikäihmisten lähelle vanhainkoteihin, palvelukeskuksiin, päiväkeskuksiin ja korttelikerhoihin (Tampere 2018).

Kulttuurihyvinvointipalveluita kuvaavat myös monitaiteisuus sekä moniammatillisuuden, moniammatillisuuden ja moniammattisuuden käsitteet. Moniamma-

tillisuus voi ilmentyä yhden työntekijän ammattitaidossa, tällöin voidaan puhua myös moniammattisuudesta tai moniammatillisuudesta (ks. Ansio et al. 2018, 6; Karttunen 2017), mutta useimmin käsitteellä tarkoitetaan moniammatillista yhteistyötä, jossa eri alojen asiantuntijat käyttävät osaamistaan yhteisessä työtehtävässä tai tiimissä yhteisen tavoitteen saavuttamiseksi (Huhtinen-Hildén et al. 2017, 21). Tällöin tavoitteena on esimerkiksi tukea asiakkaan hyvinvointia hyödyntämällä sellaisen moniammatillisen tiimin osaamista, joka muodostuu esimerkiksi sairaanhoitajasta, sosionomista ja taiteilijasta (ks. myös Gómez Ciriano et al. 2018; Lilja-Viherlampi 2018).

On olemassa myös monenlaista yhteisöllistä ja vuorovaikutuksellista taiteilijoiden omaehtoisesti toteuttamaa taidetoimintaa, jonka ensisijaiset tavoitteet ovat taiteellisia, mutta samalla toimintaan osallistujille syntyy hyvinvoinnin kokemuksia. On tärkeää, että uusissa toimintaympäristöissä taiteilijalle annetaan tila toimia nimenomaan taiteilijana – ei hoidon ja hoivan ammatillisen jatkeena tai korvaajana – muuten menetämme jotakin oleellista myös taiteen mahdollisista hyvinvointia tuottavista vaikutuksista. Päijät-Hämeen Hyvinvointiyhtymässä organisaatiotaiteilijana osana Vuoksi-hanketta toimiva Eili Ikonen puhuu taiteen hyvinvointia vahvistavasta arvонуontiprosessista: jos taiteilijalta rajataan tila toimia taiteilijana, voidaanko enää väittää hyvinvointivaikutusten syntyvän taiteesta? (Ikonen 2018, 9-11.)

Ikonen kirjoittaa:

Taide sisältyy hyvinvoinnin käsitteessä aineettomien arvojen ulottuvuuteen, sinne mihin kiinnittyy myös ajattelu, oikeus osallistua ja olla osa

jotakin yhteisöä, saada kokea ja osata ilmaista tunteita tai oppia ja vaikuttaa asioihin. Taiteen sivutuotteena voi syntyä myös terveydellistä tai muuta aineellista hyvinvointia. Mutta läsnäolo on läsnäoloa ihminen ihmiselle, eikä palvelujen asiakas ole taiteilijalle taiteellisen toimenpiteen kohde. Yksinkertaisesti kysymys on siitä, että jos hyvinvoinnin toteutumisen ulottuvuuksista poistaa taiteen, on hyvinvointi välttämättä siltä osin vajaata. (Ikonen 2018, 16.)

Kulttuurihyvinvointipalveluille on tyypillistä työparityöskentely joko toisen taiteen ammattilaisen tai sosiaali- ja terveysalan ammattilaisen kanssa. Itä-Suomen Hyvinvointivoimalan kehittämässä Takuulla-yhteistyömallissa esimerkiksi sairaalan tai hoitokodin henkilöstöstä valikoidaan taide- ja kulttuurimenetelmien oppimisesta kiinnostuneita eri alojen ammattilaisia taidepedagogien tai taiteilijoiden työpareiksi. Yhteistyön onnistuminen edellyttää yhteistoiminnallisuutta, molempien halua kehittyä työssään, taiteilijoiden sosiaali- ja taidepedagogista orientoituneisuutta sekä asiakaslähtöisyyttä. Toiminnan tavoitteena on juurruttaa uutta osaamista työpaikoille. (Itä-Suomen Hyvinvointivoimala 2018a.)

Myös Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen verkkosivuilla kuvatussa Luovan ryhmätoiminnan mallissa korostetaan pedagogista otetta ja työparimallia. Mallissa luova pedagogi (kuten musiikkipedagogi, teatteri-ilmaisun ohjaaja tai yhteisömuusikko) ohjaa luovia ryhmäprosesseja esimerkiksi päiväkodeissa, varhaiskasvatuksessa, perusopetuksessa, työ- ja toimintakeskuksissa, ryhmäsosiaalityössä ja vanhusten-

palveluissa. Luovan pedagogin työparina työskentelee kasvatus-, sosiaali-, terveys- tai hoiva-alan ammattilainen. (Terveyden ja hyvinvoinnin laitos 2018.)

Politiikka ja päätöksenteko

Suomessa kansalaisten perusoikeudet ja kulttuuriset oikeudet ovat valtion kulttuuripolitiikan toteuttamisessa tärkeä lähtökohta. Suomen perustuslaissa kulttuuriset oikeudet – jokaisen oikeus kehittää itseään, taiteen vapaus sekä oikeus omaan kieleen ja kulttuuriin – turvataan osana sivistyksellisiä oikeuksia. (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2017, 20, 15.) Oikeus osallistua taiteisiin ja kulttuuriin, kehittää itseään ja yhteisöään niiden avulla sekä mahdollisuus ilmaista itseään vapaasti on turvattu myös YK:n ihmisoikeuksien julistuksessa vuonna 1948 (The Universal Declaration of Human Rights 1948).

Suomessa nähdään tärkeinä myös kulttuuripalveluiden tasa-arvoinen saatavuus, saavutettavuus, esteettömyys sekä osallisuus ja osallistuminen kulttuuriin. Eriytisesti 2000-luvulla osaksi suomalaista kulttuuripolitiikkaa tuli laajentunut käsitys kulttuurista hyvän elämän edellytysten vahvistajana. Vuonna 2009 julkaistussa opetusministeriön Kulttuuripolitiikan strategia 2020:ssa nostetaan kulttuuri hyvinvoinnin edistäjänä kulttuuripolitiikan kehittämisen yhdeksi painopistealueeksi (Opetusministeriö 2009, 31). Vuonna 2010 käynnistynyt valtakunnallinen Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia (Taiku)-toimintaohjelma (2010–2014) antoi syyksien laajalle hallinnonrajat ylittävälle kehittämistoiminnalle. Kyseessä oli maailmanlaajuisesti ainutlaatuinen hallitustason ohjelma, jonka tehtävänä oli edistää taiteen ja kulttuurin hyvinvointia tukevia vaikutuksia.

Taiku-toimintaohjelman taustalla oli valtioneuvoston 5.12.2007 antama periaatepäätös hallituksen strategia-asiakirjasta, jonka yhteydessä hyväksyttiin Terveyden edistämisen politiikkaohjelma (2007–2011). Osana politiikkaohjelmaa käynnistettiin poikkihallinnollisen kulttuurin hyvinvointivaikutusten toimintaohjelman valmistelu vuosille 2010–2014. Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia -toimintaohjelman valmistelusta vastasi VTT Hanna-Liisa Liikanen laajan yhteistyöryhmän kanssa. Toimintaohjelman painopistealueet olivat: 1) kulttuuri osallisuuden, yhteisöllisyyden, arjen toimintojen ja ympäristöjen edistäjänä, 2) taide ja kulttuuri osana sosiaali- ja terveydenhuoltoa ja 3) työhyvinvoinnin tukeminen taiteen ja kulttuurin keinoin. (Liikanen 2010, 3.)

Taiku-toimintaohjelman loppuraportissa vuodelta 2015 annetaan useita toimenpidesuosituksia koskien Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia -toiminnan jatkoa Suomessa – yhtenä näistä määrärahan varaiminen ”Taiku-kotipesän” toimintaan (Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö 2015, 8). Näin syntyi vuoden 2015 lopulla perustettu taiteen hyvinvointivaikutusten valtakunnallinen Taikusydän-yhteyspiste. Taikusydän on taiteen ja hyvinvoinnin yhteyksien kehittämisen ja viestinnän yhteistyöverkosto. Sen tavoitteena on kehittää ja levittää ratkaisuja, joilla taiteen sekä sosiaali- ja terveysalan ammattilaisten yhteistyö saadaan pysyväksi osaksi hyvinvointia edistäviä palveluita. Yhteyspisteen tehtävänä on kerätä ja välittää tietoa taiteen hyvinvointivaikutuksia koskevista projekteista, tutkimuksesta ja hyvistä käytännöistä sekä edistää moniammatillista yhteistyötä ja taiteilijoiden työllistymistä so-

siaali- ja terveydenhuollon sektorille. (Taikusydän 2018b.)

Sote- ja maakuntauudistusvalmistelu sekä hallitusohjelman kirjaukset

Vuosina 2015–2019 valmistelussa olleeseen sote- ja maakuntauudistukseen³ kulttuurihyvinvointi liitettiin mukaan osaksi hyvinvoinnin ja terveyden edistämisen kokonaisuutta. Uudistuksen tavoitteena oli, että kunnat, maakunnat ja kolmas sektori vastaisivat yhdessä hyvinvoinnin ja terveyden edistämisestä myös kulttuurin keinoin. Uudistuksen siirtymisestä huolimatta tärkeänä tavoitteena on mahdollistaa kulttuuriin osallistuminen myös niille henkilöille, jotka jäävät kulttuuripalveluiden ulkopuolelle ja joilla siten ei ole mahdollisuutta päästä osallisiksi kulttuurin ja taiteen sosiaalista hyvinvointia ja terveyttä tuottavista merkityksistä.

Eriyksen tärkeää on mahdollistaa kulttuurin kokeminen niille henkilöille, jotka ovat pitkäaikaisten sosiaali- ja terveyspalveluiden sekä hoito- ja hoivapalveluiden piirissä. Tällöin huomio kiinnittyy erityistä tukea tarvitseviin henkilöihin, pitkäaikaissairaisiin sekä ikääntyneisiin kotihoidon ja asumispalveluiden piirissä oleviin kansalaisiin. (Lehikoinen & Rautiainen 2016.)

Merkittävä panostus taiteen hyvinvointivaikutuksia edistävään ja toiminnan rakenteita kehittävään toimintaan on Juha Sipilän hallitusohjelmaan kirjattu Osamisen ja koulutuksen kehittämisen kärkihanke Parannetaan taiteen ja kulttuurin

³ Sosiaali- ja terveyspalveluiden uudistaminen on ollut Suomessa usean hallituskauden projekti, jonka toteutuminen on siirtynyt kerta toisensa jälkeen. Tätä artikkelia kirjoitettaessa oli valmistelussa Juha Sipilän hallituksen sote- ja maakuntauudistus. Sen oli tarkoitus astua voimaan 1.1.2021, jolloin vastuu palveluiden järjestämisestä olisi siirtynyt uusille maakunnille. Uudistuksen valmistelu keskeytyi hallituksen eroon 8.3.2019.

saavutettavuutta, joka kytkeytyy joiltakin osin myös sote- ja maakuntauudistukseen. Taiteen hyvinvointivaikutuksista on hallitusohjelmaan kirjattu seuraavasti:

Tunnistetaan kulttuurin hyvinvointimahdollisuudet aiempaa paremmin. Tuodaan kulttuuri lähemmäs jokaista suomalaista edistämällä julkisissa tiloissa ja laitoksissa esillä olevaa taidetta. Laajennetaan prosenttitaiteen periaatetta yhteistyössä sosiaali- ja terveydenhuollon kanssa taiteen hyvinvointivaikutusten tukemiseksi. (Suomen Valtioneuvosto 2015, 18.)

Tämä tapahtuu lisäämällä eri taiteenalojen ja kulttuuripalvelujen tarjontaa sekä käyttöä sosiaali- ja terveydenhuollon hoito- ja asiakastyössä. Pitkän tähtäimen tavoitteena on saada taide- ja kulttuurilähtöiset hyvinvointipalvelut vakiinnutetuiksi osaksi sosiaali- ja terveydenhuollon rakenteita ja hyvinvoinnin seurantaa. Prosenttitaiteen periaatteen laajentamisen kärkihankerahoituksella on rahoitettu kaikkiaan 14 hanketta ja seitsemän ohjattua kokeilua. Toiminta on ulottunut 15 maakunnan alueelle. Kärkihankkeen toteuttamiseen varattiin opetus- ja kulttuuriministeriön budjetista kahden miljoonan euron rahoitus vuosille 2016–2018. (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2018.)

Tätä artikkelia kirjoitettaessa kärkihankkeessa oltiin päästy vaiheeseen, jossa useat maakunnat kehittivät kulttuurihyvinvoinnin mahdollisuuksien mukaan ottamista hyvinvoinnin ja terveyden edistämisen tehtävään sekä osaksi tulevien maakuntien sosiaali- ja terveystalv palveluita. Kärkihankkeen viimeiset rahoitukset myönnettiin laajoille maakunnallisille hankkeille,

jotka kytkeytyvät kiinteästi osaksi sote- ja maakuntauudistuksen valmistelua (Taiteen edistämiskeskus 2018).

Lopuksi

Suomessa kulttuurihyvinvointialan juuret ulottuvat järjestäytyneenä toimintana 1990-luvun alkuun. Alan uranuurtajan Merja Isotalon mukaan Terveyttä kulttuurista -toiminta alkoi Suomessa järjestäytyä vuonna 1992 osana YK:n ja Unescon käynnistämää Arts in Hospital -toimintaa, joka levisi kaikkiaan kahdeksaantoista Unescon jäsenmaahan. Toiminnan tavoitteena oli lisätä taiteen avulla hoitolaitosten viihtyisyyttä sekä integroida taide- ja kulttuuritoimintaa osaksi sosiaali- ja terveydenhuollon hoitotyötä. (Isotalo 2017.)

Toisaalta myös taideterapioitten alalla on Suomessa oltu kehityksen kärkijoukoissa. Esimerkiksi musiikkiterapiasta kirjoitettiin suomalaisissa lääketieteellisissä julkaisuissa jo 1950-luvun alkupuolella, ja 1960-luvulla alaa alkoi dynaamisesti kehittää musiikkikasvattaja Petri Lehikoinen. Hän aloitti musiikkiterapiakoulutuksen 1970-luvulla Sibelius-Akatemiassa (Kaskinen 2003, 70–71; ks. myös Kaskinen 2007). Vastaavasti kuvataideterapian juuret ovat jo 1900-luvun alussa psykiatristen potilaitten taideilmaisun parissa. Kuvataideterapia alana alkoi vakiintua 1960-luvulla ja koulutus 1970-luvulla. (Hentinen & Mantere 2007.)

Taideterapiat on syytä kytkeä kulttuurihyvinvoinnin tarkasteluun, koska näiden terapia-alojen monitieteinen tiedonmuodostus luo ymmärrystä kulttuurin ja taiteen terapeuttisista, hyvinvointiin vaikuttavista merkityksistä ja mahdollisuuksista erilaisissa konteksteissa: miksi ja miten kulttuuri ja taide kytkeytyvät hyvinvoin-

tiin, sekä miten tätä ilmiötä voi soveltaa (ks. esim. Macdonald et al. 2012; Lilja-Viherlampi 2007; Lilja-Viherlampi 2011). Taideterapia sijoittuu kulttuurihyvinvointipalvelujen jatkumoon, vaikka toisaalta taideterapia ja taiteen terapeuttinen soveltaminen on muistettava erottaa toisistaan – ja sitten ehkä tuoda yhteen moniammatillisessa yhteistyössä (Lilja-Viherlampi 2012; Hartikainen 2016).

Taide on tapa olla maailmassa, tapa ajatella – ja kommunikoida, olla vuorovaikutuksessa toisiin. Taide ilmaisee ja ilmentää elämää – toisaalta se symboloi sekä kuvaa elämää ja sen ilmiötä.

Merja Manni Satakunnan ammattikorkeakoulusta kiteytti puhuttelevasti:

Taide ja kulttuuri kuuluu kaikille, ja sitä kautta voimme tavoittaa ihmiset aktiivisina toimijoina, uutta luovina olentoina. Tieteen lineaarinen kieli tarvitsee rinnalleen taiteen symbolisen ja kuvallisen kielen tuoman kielen ja sitä kautta avautuvan maailman, joka sisältää kokemustiedon ulottuvuuden, jota ilman tieto on vajavainen. Taiteella on kyky laittaa ihmisen mieli liikkeelle, ja se tukee kaikenlaisten parantavien prosessien aktivoitumista. (Lilja-Viherlampi 2018.)

Lehikoinen ja Vanhanen (2017) tiivistävät kulttuurihyvinvoinnin merkityksiä seuraavasti:

Kyse on ennen kaikkea taiteen saavutettavuudesta eli siitä, miten ihmiset pääsevät yhdenvertaisesti osallisiksi taiteista. Taiteilijoilta, taidepedagogeilta ja taiteen organisaatioilta tämä edellyttää taidekasvatusosaamisen lisäksi ymmärrystä yhteiskunnallisesti vastuullisesta toiminnasta, joka purkaa eriarvoisuuden mekanismeja ja on mukaansa ottavaa.

Taiteisiin osallistuminen voidaankin nähdä osana kulttuuristen perusoikeuksien ja hyvinvoinnin toteutumista, hyvää elämänlaatua ja elinikäistä oppimista. Taiteisiin osallistumisen yhdenvertainen saavutettavuus ja siitä syntyvät hyvinvointivaikutukset ovat tärkeitä inhimillisyyden kannalta, mutta toki niillä on myös taloudellista merkitystä. (Lehikoinen ja Vanhanen 2017, 8)

Tässä artikkelissa hahmoteltu kulttuurihyvinvoinnin ilmiön ja alan kokonaisuus on valtava toiminnan, kouluttamisen, kehittämisen ja tutkimisen kenttä. Ilahduttavaa on, miten tämän päivän keskusteluissa kurottaudutaan todelliseen yhteistyöhön alan eri tulokulmien välillä. Yhteisten arvojen tunnistaminen rakentaa ja vahvistaa kulttuurihyvinvoinnin merkityksiä ja mahdollisuuksia osana yksilöiden ja yhteisöjen hyvää elämää.

KIRJALLISUUTTA

Ala-Karvia, J. 2017. Sairaalamuusikko erikoistuu vuorovaikutukseen. Viitattu 18.5.2018 <https://www.turkuamk.fi/fi/artikkelit/1415/sairaalamuusikko-erikoistuu-vuorovaikutukseen/>.

Ansio, H.; Houni, P. & Piispa, M. 2018. ”Ei ole keksitty sitä ammattinimikettä, mikä olisi sin”. Sosiaalisesti sitoutuneen taiteen tekijät ja hybridinen työ. *Yhteiskuntapolitiikka*, 1/2018, 5–17. Viitattu 18.5.2018 http://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/136024/YP1801_An-sioym.pdf?sequence=1.

Creative Health. The arts for health and wellbeing. Inquiry report 2017. All-Party Parliamentary Group on Arts, Health and Wellbeing. Viitattu 18.5.2018 http://www.artshealthandwellbeing.org.uk/appg-inquiry/Publications/Creative_Health_Inquiry_Report_2017_-_Second_Edition.pdf.

Gómez Ciriano, E. J.; Herranz de la Casa, J. M.; Kivelä, S.; Gibson, J.; McLaughlin, H.; Lilja-Viherlampi, L.-M.; Männamaa, I. & Araste, L. (eds.) 2018. Handbook for moving towards multiprofessional work. Course material from Turku University of Applied Sciences 113. Turku: Turku University of Applied Sciences. <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166777.pdf>.

Hartikainen, I. 2016. Yhteistä pelikenttää rakentamassa. *Musiikkiterapia* 2016, 31 (1–2), 66–69.

Heikkilä, M. 2018. Sairaaloista hyvinvointikeitaiksi? Taide ja luonto suomalaisissa sairaalahankkeissa. Taidekasvatuksen pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Viitattu 23.7.2018 <http://urn.fi/URN:NBN:fi:ju-201804242350>.

Hentinen, H. & Mantere, M.-H. 2007. Suomalaisen taideterapian lyhyt historia. Teoksessa M. Rankanen; H. Hentinen & M.-H. Mantere, *Taideterapian perusteet*. Duodecimin julkaisuja. Helsinki: Duodecim.

Honkala, N. & Laitinen, L. 2017. Näkökulmia taiteen ja kulttuurin tutkituista vaikutuksista. SITRA:n artikkeleja. Viitattu 4.4.2018 <https://www.sitra.fi/artikkelit/nakokulmia-taiteen-ja-kulttuurin-vaikutuksiin/>.

Huhtinen-Hildén, L.; Puustelli-Pitkänen, A.; Strandman, P. & Ala-Nikkola, E. 2017. Kohti luovaa arkea, Kulttuurinen vanhustyö asiakaslähtöisyyden edistäjänä. Tutkimusraportti. Metropolia Ammattikorkeakoulun julkaisusarja. Helsinki: Metropolia Ammattikorkeakoulu.

Huotilainen, M. 2011. Musiikki ja aivot. Aivotutkimus tunnistaa musiikin erityisen merkityksen ihmiselle. Julkaisussa L.-M. Lilja-Viherlampi (toim.) *Ihminen ja musiikki*. Musiikillisen vuorovaikutuksen ulottuvuuksia. Turun ammattikorkeakoulun oppimateriaaleja 57. Turku: Turun ammattikorkeakoulu, 35–52.

Ikonen, E. 2018. Artropologinen tutkaelma. Taiteen toiminnan logiikka ja strategia-ajattelu aineettoman arvon luomisessa. Opinnäytetyö. Muotoilu- ja media-alan uudistava osaaminen (YAMK). Lahti: Lahden ammattikorkeakoulu. Viitattu 18.5.2018 <http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201802272807>.

Isotalo, M. 2017. Terveyttä kulttuurista – ideasta toiminnaksi. Artikkelit *Taidetutka*-verkko-lehdessä. Viitattu 18.5.2018 <http://taidetutka.fi/2017/terveytta-kulttuurista/>.

Itä-Suomen Hyvinvointivoimama 2018a. Ta-
kuulla-hankkeet > Esittely. Viitattu 24.7.2018
[http://www.hyvinvointivoimama.fi/ta-
kuulla-2012-15/](http://www.hyvinvointivoimama.fi/ta-
kuulla-2012-15/).

Itä-Suomen Hyvinvointivoimama 2018b. Visio
ja strategia. Viitattu 23.7.2018 [http://www.hy-
vinvointivoimama.fi/visio-ja-strategia/](http://www.hy-
vinvointivoimama.fi/visio-ja-strategia/).

Jansson, S.-M. 2014. Mittaamattoman arvo-
kasta? Taiteen ja kulttuurin vaikutustutki-
muksia ja metodologioita. Taideyliopiston
KOKOS-julkaisuja 2/2014. Viitattu 3.3.2018
<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/135814>.

Karttunen, S. 2017. Laajentuva taiteilijuus –
yhteisötaiteilijoiden toiminta ja identiteetti
hybridisaatio-käsitteen valossa. Artikkelit
Taidehistoria tieteenä TAHITI-verkkoleh-
dessä 1/2017. Toim. R. Grén & M. Hirvi-Ijäs.
Taidehistorian seura. Viitattu 18.5.2018 [http://
tahiti.fi/01-2017/tieteelliset-artikkelit/laajentu-
va-taiteilijuus-%e2%80%93-yhteisötaiteilijoi-
den-toiminta-ja-identiteetti-hybridisaatio-ka-
sitteen-valossa/](http://
tahiti.fi/01-2017/tieteelliset-artikkelit/laajentu-
va-taiteilijuus-%e2%80%93-yhteisötaiteilijoi-
den-toiminta-ja-identiteetti-hybridisaatio-ka-
sitteen-valossa/).

Kaskinen, M. 2007. Polkuja, portaita, pitkos-
puita. Askelia suomalaisen musiikkiterapian
vuosikymmenillä. Artikkeleja ja keskusteluja
musiikkiterapian varhaisvuosista Suomessa.
Suomen musiikkiterapiayhdistys r.y.:n julkai-
sija. Tampere: Suomen musiikkiterapiayhdis-
tys r.y.

Kaskinen, M. 2003. Musiikkiterapian historiaa
Suomessa. Teoksessa E. Ala-Ruona; J. Erkkilä;
R. Jukkola & K. Lehtonen. Muistoissa Petri
Lehikoinen 1940–2001. Suomen musiikkitera-
piayhdistyksen julkaisuja. Jyväskylä: Suomen
musiikkiterapiayhdistys r.y., 69–87.

Kivelä, S.; Lilja-Viherlampi, L.-M.; Linnos-
suo, O.; Susi, M.; Syvälahti, A. (toim.) 2018.
MOMU – Moving Towards Multiprofession-
al Work. Moniammatillisen yhteistyön opas.
Turun ammattikorkeakoulun oppimateriaa-
leja 112. Turku: Turun ammattikorkeakoulu.
Viitattu 27.8.2018 [http://julkaisut.turkuamk.fi/
isbn9789522166821.pdf](http://julkaisut.turkuamk.fi/
isbn9789522166821.pdf).

Laitinen, L. 2017. Vaikuttavaa? Taiteen hyvin-
vointivaikutusten tarkastelua. Turun amat-
tikorkeakoulun tutkimuksia 46. Turku: Turun
ammattikorkeakoulu. Viitattu 27.8.2018 [http://
julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166166.pdf](http://
julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166166.pdf).

Lehikoinen, K. 2017. Taiteen prosenttiperi-
aatetta laajentamalla hyvinvointia sote-palve-
luihin. ArtsEqual Policy Brief 5/2017. Viitattu
15.3.2018 [http://www.artsequal.fi/docu-
ments/14230/0/PB_prosenttitaide_soteUUSI/
4d546a44-eb70-4d64-95cf-3c6b9d01a20e](http://www.artsequal.fi/docu-
ments/14230/0/PB_prosenttitaide_soteUUSI/
4d546a44-eb70-4d64-95cf-3c6b9d01a20e).

Lehikoinen, K. & Vanhanen, E. 2017. Joh-
danto. Teoksessa K. Lehikoinen & E. Vanha-
nen (toim.) Taide ja hyvinvointi. Katsauk-
sia kansainväliseen tutkimukseen. ArtsE-
qual: Taideyliopiston Kokos-julkaisusarja
1/2017. Helsinki: Taideyliopisto. Viitattu
27.3.2018 [https://helda.helsinki.fi/bitstream/
handle/10138/227963/Kokos_1_2017.pdf?se-
quence=4 , 7–28](https://helda.helsinki.fi/bitstream/
handle/10138/227963/Kokos_1_2017.pdf?se-
quence=4 , 7–28).

Lehikoinen, K. & Rautiainen, P. 2016. Kult-
tuuristen oikeuksien toteuttaminen osaksi
sote-palveluja. ArtsEqual Policy Brief 1/2016.
Viitattu 18.5.2018 [http://www.artsequal.fi/do-
cuments/14230/26193/Sote-sektori+suositus/
df5a3d5e-ae2-413d-baea-cedce6db2575](http://www.artsequal.fi/do-
cuments/14230/26193/Sote-sektori+suositus/
df5a3d5e-ae2-413d-baea-cedce6db2575).

- Lehtonen, K. 1996. Musiikki, kieli ja kommunikatio. Mietteitä musiikista ja musiikkiterapiasta. Jyväskylän yliopiston musiikkitieteen laitoksen julkaisuja A: 17. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Liikanen, H.-L. 2010. Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia. Ehdotus toimintaohjelmaksi 2010–2014. Opetusministeriön julkaisuja 2010: 1. Helsinki: Opetusministeriö. Kulttuuri-, liikunta- ja nuorisopolitiikan osasto. Viitattu 12.2.2018 <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/75612/OPM1.pdf?sequence=1>.
- Lilja-Viherlampi, L.-M. 2018. Johdatus moniammatillisen yhteistyön käsitteisiin. Teoksessa S. Kivelä; L.-M. Lilja-Viherlampi; O. Linnossuo; M. Susi & A. Syvälahti. MOMU – Moving towards multiprofessional work. Moniammatillisen yhteistyön osaajan opas. Turun ammattikorkeakoulun oppimateriaaleja 112, 4 - 19. Viitattu 27.8.2018 <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166821.pdf>.
- Lilja-Viherlampi, L.-M. (toim.) 2011. Ihminen ja musiikki. Musiikillisen vuorovaikutuksen ulottuvuuksia. Turun ammattikorkeakoulun oppimateriaaleja 57. Turku: Turun ammattikorkeakoulu.
- Lilja-Viherlampi, L.-M. 2007. ”Minunkin sisällä soi!” – musiikin ja sen parissa toimimisen terapeuttisia merkityksiä ja mahdollisuuksia musiikkikasvatuksessa. Turun ammattikorkeakoulun tutkimuksia 24. Turku: Turun ammattikorkeakoulu. Viitattu 30.1.2018 <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166647.pdf>.
- Lilja-Viherlampi, L.-M. 2012. Taidetoimintaa vai terapiaa? Sairaala- ja hoivamusikkityön lähtökohtia ja kehitystyötä. UAS Journal 1/2012. Viitattu 18.5.2018 <https://uasjournal.fi/tag/musiikkiterapia/>.
- Macdonald, R.; Kreutz, G. & Mitchell, L. (eds.) 2012. Music, health and well-being. Oxford: Oxford University Press.
- Marjanen, K. 2009. The Belly Button Chord. Jyväskylä Studies in Humanities 130. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Viitattu 18.12.2017 <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/22602/9789513937690.pdf>.
- Opetushallitus 2017. Aikuisten parissa tehtävän sosiaalialan työn osaamistarpeet. Raportit ja selvitykset 2017: 13. Helsinki: Opetushallitus. Viitattu 13.2.2018 http://www.oph.fi/julkaisut/2017/aikuisten_parissa_tehtavan_sosiaalialan_tyon_osaamistarpeet.
- Opetusministeriö. Kulttuuri-, liikunta- ja nuorisopolitiikan osasto 2009. Kulttuuripolitiikan strategia 2020. Opetusministeriön julkaisuja 2009: 12. Helsinki: Opetusministeriö. Viitattu 24.7.2018 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-485-693-5>.
- Opetus- ja kulttuuriministeriö 2017. Opetus- ja kulttuuriministeriön kulttuuripolitiikan strategia 2025. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2017:20. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö. Viitattu 24.7.2018 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-263-466-5>.
- Opetus- ja kulttuuriministeriö 2018. Prosenttitaide. Viitattu 24.7.2018 <http://minedu.fi/prosenttiperiaate>.
- Paananen, P. 2003. Monta polkua musiikkiin: Tonaalisen musiikin perusrakenteiden kehittyminen musiikin tuottamis- ja improvisaatioehtävissä ikävuosina 6–11. Jyväskylä Studies in Humanities 10. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Piha, H. 2017. Äänten tulkinta. Näkökohtia auditiivisen kommunikaation varhaisryhmissä merkityksistä. Teoksessa L. Klockars & A. Laine (toim.) Äänten antologia. Suomen psykoanalyttisen yhdistyksen 50-vuotisjuhlakirja. Helsinki: Ntamo, 222–242.

Ratkaisujen Suomi. Pääministeri Juha Sipilän hallituksen strateginen ohjelma 29.5.2015. Hallituksen julkaisusarja 10/2015. Helsinki: Valtioneuvosto. Viitattu 18.5.2018 <http://valtioneuvosto.fi/sipilan-hallitus/hallitusohjelma>.

Rosenlöf, A.-M. 2014. Rakenteita ratkomassa. Kulttuurisen seniori- ja vanhustyön käytäntöjä ja toimintamalleja. Helsinki: Taiteen edistämiskeskus. Viitattu 18.5.2018 https://issuu.com/rakenteitaratkomassa/docs/rakenteitaratkomassa_2ee04e26e63a58.

Sacco, P. L. 2013. Culture 3.0: The impact of culture on social and economic development & how to measure it. Conference presentation. Scientific support for growth and jobs: Cultural and creative industries. October 2013. Viitattu 15.1.2018 <https://ec.europa.eu/assets/jrc/events/20131024-cci/20131024-cci-sacco.pdf>.

Sairaalamusiikki – elävän musiikin merkityksestä sairaalaympäristössä 2017. Viitattu 28.2.2019 <https://www.youtube.com/watch?v=L40jcmjlj8w&feature=youtu.be>.

Sinkkonen, J. 1997. Musiikin merkitys lapsen kehityksessä. Teoksessa M. Kaikkonen & S. Mattila (toim.) Musiikki ja mielen mahdollisuudet. Sibelius-Akatemian koulutuskeskuksen julkaisuja: 1. Helsinki: Sibelius-Akatemia, 40–53.

Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö 2015. Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia. Toimintaohjelman 2010–2014 loppuraportti. Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön raportteja ja muistioita 2015: 17. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö. Viitattu 12.2.2018 http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/70355/URN_ISBN_978-952-00-3578-5.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Stern, D. 1992. Maailma lapsen silmin. Suom. E. L. Jaakkola. Helsinki: WSOY.

Sutinen, J. 2004. Pitkä matka ja tyhjä reppu – kuolevan toivo ja hengellinen tukeminen kirkon sielunhoidon näkökulmasta. Teoksessa H. Heikkinen; V. Kannel & E. Latvala (toim.) Saattohoito – haaste moniammatilliselle yhteistyölle. Helsinki: WS Bookwell Oy, 75–88.

Taiteen edistämiskeskus 2018. Taiteen edistäminen hyvinvointivaikutuksia 300 000 eurolla. Viitattu 24.7.2018 <http://www.taite.fi/fi/uutinen/-/news/1208358>.

Taikusydän – taiteen ja hyvinvoinnin valtakunnallinen yhteyspiste 2018a. Tietopankki > Käsitteet. Viitattu 24.7.2018 <https://taikusydän.turkuamk.fi/tietopankki/kasitteet/>.

Taikusydän – taiteen ja hyvinvoinnin valtakunnallinen yhteyspiste 2018b. Info > Taikusydän > Taikusydän kokoaa, kytkee ja kooridinoi. Viitattu 24.7.2018 <https://taikusydän.turkuamk.fi/info/taikusydän/>.

Tampere 2018. Kulttuuri ja vapaa-aika > Kulttuuri > Kulttuurikasvatustyöskenttä TAIITE > Konkarit - ikäihmisten museopalveluja. Viitattu 24.7.2018 <https://www.tampere.fi/kulttuuri-ja-vapaa-aika/kulttuuri/taite/konkarit.html>.

Tanskanen, I. & Juppi, P. (toim.) 2017. Taiden moniammatilliset kontekstit. Turun ammattikorkeakoulun puheenvuoroja 94. Turku: Turun ammattikorkeakoulu. Viitattu 15.1.2018 <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166470.pdf>.

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos 2018. Aiheet > Hyvinvoinnin ja terveyden edistämisen johtaminen > Osallisuuden edistäminen > Heikoimmassa asemassa olevien osallisuus > Osallisuuden edistämisen mallit > Luovat menetelmät vahvistavat osallisuutta. Viitattu 24.7.2018 <https://thl.fi/fi/web/hyvinvoinnin-ja-terveyden-edistamisen-johtaminen/osallisuuden-edistaminen/heikoimmassa-asemassa-olevien-osallisuus/osallisuuden-edistamisen-mallit/luovat-menetelmat-vahvistavat-osallisuutta>.

United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner. The Universal Declaration of Human Rights. 1948. Finnish translation. Viitattu 24.7.2018 <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=fin>.

